

*Lukács Olga*¹:

Hogyan lehetetlenítsünk el anyagilag egy kollégiumot? – A Nagyenyedi Református Kollégium csődjének okai az 1870-es években –

An Example of the Financial Breakdown of a College. (Reasons for the Bankruptcy of the Nagyenyed College in the 1870s)

In the time following the revolution, the Nagyenyed College (Main Study Institution) rose just like a phoenix and, because of good organization, in the 1860s it has gained fame once again. In 1868, however, another turn of events put an end to its good financial situation and recovery. This event had a great impact on the future development of pastors' education. So much so that the turn of events itself brought into question the survival of the institution and its competence in theological education. To keep track of the presented events, a brief description of the economic situation, the supervision and the operation of the Main Study Institution is needed.

In Transylvanian Reformed schools the supervision of the church district was carried out by the School Leadership Board made up of the curators and the school teachers. Within the limits of religious legislation, the Board had disposal of all school income. Each year, this body presented a report on the school's financial situation to the Church District Administrative Council. Property sale or acquisition was only possible with the consent of this Council.

From the revolution to 1868, a church district trustee – the so called inspector-curator –, Ferenc Fosztó handled the financial affairs of the college alone, the school leadership having little to say in the matter.

After 1868, a teacher – the so called inspector-professor –, Dániel Kasza took over handling the financial situation of the school. Apart from the current affairs, Kasza handled all matters with the consent of the School Board, having to report to it. In the period of Dániel Kasza the financial situation of the college flourished. Without lessening the school's capital, three new teachers' homes were built, teachers' salaries were raised, new departments were created, the best students could go abroad on scholarships, new properties and agricultural equipment was bought.

¹ Egyetemi előadótanár, dékán, BBTE Református Tanárképző Kar, lukacso@yahoo.de

However, following Kaszás' death, no teacher wanted to take on the work that he has done with great commitment, for free. In this period, wasting and selfishness has grown to such proportions that the college was on the brink of financial collapse.

The study presents those events which lead to the near bankruptcy of the Nagyenyed College by 1879. It presents the debates and lawsuits, which were proven to be barren initiatives and in the end, no one could be held accountable.

During the stormy debates on the financial situation of the Nagyenyed College, the Ferencz József University was established and solidified in Kolozsvár (Cluj). These two facts highly influenced the new dilemma of the next two decades, which, apart from the financial collapse of the Nagyenyed College, aimed at moving the education of Reformed pastors to Cluj. As a final closure of the debate, pastors' education was finally moved to Cluj in 1895.

Keywords: Reformed College of Nagyenyed, school history, school fund, Administrative Council of the Transylvanian Reformed Church District, school property administrator.

A nagyenyedi kollégium (Főtanoda) a forradalmat követő korszakban, az 1860-as években főnixmadárként éledt újra, és a jó szervezés eredményeként ismét hírnévre tett szert. A jó anyagi feltételeknek és a fellendülésnek 1868-ban újabb fordulat vetett véget. Ez az esemény a későbbi lelkészképzés alakulására is nagy hatással volt. Olyannyira, hogy kérdéssé vált maga az intézmény megmaradása is, valamint illetékessége a teológusképzésben. Ahhoz, hogy az említett eseményeket nyomon követhessük, szükséges a Főtanoda gazdasági helyzetének, felügyeletének és kezelési módjának rövid ismertetése.

Az erdélyi református iskolákban az egyházkerület főfelügyeletét a gondnokokból és az iskola tanáraiból álló vezetőség hajtotta végre. Az egyházi törvények szabta határokon belül az Elöljáróság rendelkezett az összes iskolai jövedelemmel. E szervezet, minden évben kimutatást terjesztett fel az egyházkerület igazgatótanácsa részére az iskola anyagi helyzetéről. Tőke-elidegenítés vagy -beszerzés csak az Igazgatótanács előzetes beleegyezésével történhetett.

Az 1848-49. évi pusztítást követően a kollégium vagyoni kára néhány százezer forintra rúgott, az iskola elvesztette minden felszerelését. De a fokozatos úrbéri kárpótlással, a korábbi tőkék kamataival és a földbirtok jövedelmével a kollégium új életét kezdetektől², amely ívelése az 1860-as évek közepéig fejlődést hozott. A forradalomtól 1868-ig Fosztó Ferenc egyházkerületi megbízott- inspector-curator,- egyedül intézte a kollégium vagyoni ügyeit, és

² *Egyház és Iskolai Szemle (EISZ)* 1876. 382.

ebbe nem sok beleszólást engedett a kollégium vezetőségének. 1868-ban Fosztó elfogadható állapotban adta át a tanoda gazdaságát.³ Az új beruházás valamint a tanügyi reformmal járó új kiadások sok tőkét emésztettek fel. Ennek ellenére 1867 végére a kollégiumnak volt 365 371 forint kamatozó tőkéje és körülbelül 10 000 hold még be nem ruházott birtoka. Ezen kívül a kollégium más tanodákat és magát a püspökséget is jelentős összeggel segítette.

1868 után a vagyon kezelését Kasza Dániel, a kollégium mennyiségtan-fizika professzora gazdasági felügyelő, inspector professor titulussal vette át, aki a folyó ügyeken kívül mindent a kollégiumi Elöljáróság beleegyezésével végzett, és azoknak tartozott jelentést tenni.

A kollégium gondnokai közül legtöbben Pesten tartózkodtak,⁴ így általában csak báró Kemény István jelent meg a gyűléseken. Mivel vezetőségi gyűlést csak a központi főfelügyelő testületet képviselő gondnokok elnöklere alatt tarthattak, ezeket a gyűléseket nagyon ritkán tudták megszervezni. Ezalatt Kasza Dániel inspektor-professzor belátása szerint javadalmazás nélkül intézte⁵ a kollégium halaszthatatlan ügyeit. Az anyagi helyzetről pedig később számolt be a gyűléseken.

Kasza Dániel alatt fellendült a Kollégium vagyoni helyzete. Tőkeapasztás nélkül három új tanári lakás épült, felemelték a tanári fizetéseket, új tanszékeket rendszersítettek, a legjobb diákok ösztöndíjjal külföldre mehettek, új birtokokat és mezőgazdasági felszereléseket vásároltak.⁶ Az 1871-es évet még 13 220 forint egyenleggel zárták Mind a tanügyi, mind a gazdasági kiadásokat teljesen fedezték a rendes bevételek, sőt a tőke-vagyon is gyarapodott. A kollégium belső, szellemi vezetésében egyetértés, béke és megalégedés honolt.

Kasza Dániel 1873. január 20-án viszont meghalt, s vele együtt a gazdasági ügyek lelkiismeretes ellenőrzése és fejlődése is megszakadt.⁷ Halálát követően azonban a tanárok

³ Az ő idejéből 362 215 Ft-ra vannak terjedelmes kimutatások tőkebefektetésről, jószágvásárlásról és különböző beruházásokról.

⁴ A Kollégium gondnokai voltak: gróf Mikó Imre (miniszter), báró Kemény István (képviselő), Zeyk Károly (államtitkár).

⁵ Kasza Dániel (1822-1873). Tanulmányait Nagyenyeden végezte, közben báró Kemény Dénes fiának volt a nevelője. A forradalmat követően gróf Degenfeld Gusztáv mellett nevelősködött, akit 1853-ban elkísért a berlini egyetemre is. 1854-ben pedig együtt utazták be Németországot, Franciaországot és Olaszországot. Hazatérte után, 1855-ben a Szász Károly halálával megürült nagyenyedi tanszéket foglalhatta el.

⁶ Példaként álljon előttünk néhány évi számadási kimutatás: 1869-ben összes jövedelem: 76 664 frt. 85 kr., kiadás: 69 278 frt. 38 kr., egyenleg: 7 386 frt. 47 kr.; 1870-ben összes jövedelem: 101 298 frt. 22 kr., kiadás: 78 158 frt. 24 kr., egyenleg: 23 139 frt. 97 kr.; 1871-ben összes jövedelem: 91 403 frt. 90 kr., kiadás: 78 182 frt. 97 kr., egyenleg: 13 220 frt. 93 kr. 1871-ben a tanítás összes szüksége és az ifjúság segítése 42 970 frt. 54 kr. volt. A többi években is a tanügyi szükség 42-43 ezer frt volt.

⁷ Kasza Dániel nagyszerű kormányzási képességgel bírt, mély belátású, általánosan tisztelt és szeretett tanár volt, teljes odaadással dolgozott a kollégium jólétéért.

közül senki nem akart vállalkozni arra a munkára, amit ő nagy áldozatkészséggel, fizetés nélkül végzett.⁸ Ezt követően a pazarlás és olyan méreteket öltött, hogy a kollégium rövid idő alatt az anyagi összeomlás szélére jutott. 1873 után mind az Erdélyi Református Egyházkerület törvényhozó és kormányzó testületei, mind a közvélemény, valamint ezek nyomán a sajtó is sokat foglalkoztak az enyedi kollégium vagyoni ügyeivel.

A következőkben a levéltári és sajtóban megjelent adatok alapján vizsgáljuk a Kollégium anyagi csődjének okait.

A kollégium vezető testülete egyetértett abban, hogy a gazdasági irányítással szükséges egy szakembert megbízni, aki az Elöljáróság felügyelete alatt felelősséggel végezze a kollégium anyagi irányítását. Csak a szakember kinevezési módjában nem értettek egyet. Két lehetőségük volt: vagy az Elöljáróság hívja meg, mint tőle függő hivatalnokot, vagy a kerületi közgyűlés választja meg, s nevezi ki gondnoknak. Végül az utóbbi lehetőség mellett döntöttek.⁹ Az ügyben 1873. június 7-én felterjesztést intéztek az Igazgatótanácshoz, amelyben jelezték döntésüket: szeretnék, ha a kollégium anyagi irányítását gazdagondnok végezné, mert ez a munka egy ember teljes munkaidejét igényli és így „a főtanoda anyagi haszna jobban eszközölthetetik, másfelől a tényleges tanerő a gazdasági ügyektől felmentve, csakis hivatásának szentelheti idejét.”¹⁰

Június 7-én az Igazgatótanács jóváhagyta a fizetett gazdagondnoki állás betöltését, melyről a közgyűlésnek kellett véglegesen döntenie.¹¹ 1873. július 6-án a Kollégium közölte az Igazgatótanáccsal, hogy megállapították a gazdagondnok fizetését, és szeretnék ha az állásra támogatást nyerne az általuk már kiszemelt Bogdán Lajos, Alsó-Fehér megyei főjegyző.¹²

Bárá. Kemény István javaslatára az Elöljáróság többsége az 1873-i kerületi közgyűlésnek ajánlotta Bogdán Lajos gazdagondnoki kinevezését. Ezzel a kinevezéssel a Kollégium vagyoni helyzete új fejezethez érkezett. A közgyűlés aprólékosan meghatározta a gazdagondnok hatáskörét, feladatát és jogkörét.¹³ Leszögezte, hogy a kollégium vagyona

⁸ SZABÓ Samu: Szerezzünk kártérítést a Bethlen-tanodának. *EISz.* 1878. 347-352.

⁹ Ez a gondnokok és egyes tanárok indítványa volt. A gondnokok járatlanok voltak a Kollégium vagyoni és szellemi ügyeiben. Elhitették velük, hogy azok a tanárok, akik a gazdakurátori állás felállítását ellenzik, valamilyen önérdékből teszik azt.

¹⁰ Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanács Levéltára- Közgyűlés 1873/104. a. Az elkövetkezőkben: IgTanLvt) – a levéltári hivatkozás nem helyet. Intézmény. Gyűjtemény, csomag, tétel, irat.

¹¹ IgTanLvt Közgyűlés 1873/104. b.

¹² Uo. 1873/104. c.

¹³ Gróf Tholdalagi Viktor a következő indítványt tette, amit a közgyűlés el is fogadott: „1. A n-enyedi főtanodánál a gazda-gondnokok gondnoksága azonnal megszűnik, mihelyst az enyedi főtanoda mellett az ő gazdasági igazgatósága, bár minő okból megszűnik. 2. a n-enyedi főtanodánál a gazda-gondnok, a főtanodai előjáróság gyűléseiben, a tisztán tanügyi tárgyak felett tartandó tanácskozások alkalmával nem elnökölhet. 3. A n-enyedi főtanodánál a gazda-gondnok, hivatalától az igazgató tanács által, ennek felelőssége mellett, közigazgatásilag felfüggeszthető, azonban a hivatalából csak egyházi kereset-törvény és egyházi bíróság előtt folytatandó per útján mozdítható el.” IgTanLvt Közgyűlés, 1873/104. 4-ik határozati javaslat.

felett az Elöljáróság rendelkezik ugyan, de „az összes vagyoni és jogi ügyek nyilvántartása a gazdagondnoknak, személyes felelősséggel egybekapcsolt kötelessége lesz.” A gazdagondnokot kurátori címmel az Elöljáróság tagjává nevezték ki. De felelősségének módját nem szabályozták véglegesen.

Ugyanazon a közgyűlésen megvitatták azoknak a nagyenyedi tanároknak a beadványát, akik, hogy bármiféle gyanúsítást elkerüljenek, kérték a tanoda eddigi számadásainak és kimutatásainak ellenőrzését. Már a közgyűlés ideje alatt különböző hírek kezdtek terjedni arról, hogy a kollégium vagyoni helyzete rendezetlen.

A kerületi közgyűlés a beadvánnyal kapcsolatosan vizsgálóbizottságot nevezett ki¹⁴ azért, hogy ellenőrizze a Kollégium vagyoni helyzetét, és vizsgálja meg, milyen munka folyt Fosztó Ferenc gazdagondnoki tevékenysége óta. A bizottság napidíj ellenében kezdte meg a vizsgálódást.¹⁵

Egy év alatt azonban kitűnt, hogy Bogdán Lajos képtelen a Kollégium vagyoni ügyeinek intézésére. Ahelyett, hogy elfogadta volna, hogy egyes helyzetekkel képtelen megbirkózni, időhúzás céljából a bizottság felülvizsgálását kérte. Sikerült a gondnokokat is meggyőznie arról, hogy ő a régi Elöljáróság felügyelete alatt nem vezetheti a gazdaságot, mert a tanárok közül többen ellenségei, és akadályozzák abban, hogy a gazdasági munkában eredményt mutasson fel.

A közgyűlés ismét bizottságot nevezett ki¹⁶ az ügy felülvizsgálatára. A bizottság az 1874-es közgyűlésen Bogdán Lajos tevékenységét pozitívan értékelt. Meglepő módon, az 1873-i közgyűlés határozatával ellentétben, az Igazgatótanácsot kikerülve, a jelentést egyenesen a közgyűlésnek mutatta be. A jelentésben a Kollégium helyzetét rendetlennek és károsnak ítélte meg; tanárokat gyanúsított hűtlenséggel és mulasztással.¹⁷ A közgyűlés elhatározta, hogy a jelentéseket újabb bizottság is felül fogja vizsgálni.¹⁸

Az 1874-i közgyűlés a következő határozatot hozta: „A magában meghasonlott Elöljáróság az iskola ügyei körüli intézkedésektől felmentetik ideiglenesen”.¹⁹ Az anyagi ügyek intézésére háromtagú bizottságot neveztek ki: Gyárfás Domokost, Zeyk Józsefet és gr. Bethlen Gézát, akiknek az elkövetkezendőkben egyetértőleg kellett intéznie az iskola anyagi ügyeit mindaddig, míg a vizsgálóbizottság minden kétes ügyet felderít, s jelentése alapján a Kollégium anyagi ügyei rendeződnek. A bizottságot elnevezték Directoriumnak, és

¹⁴ IgTanLvt Közgyűlés 1873/105.

¹⁵ IgTanLvt Közgyűlés 1873/106.

¹⁶ A bizottság tagjai: Gyárfás Domokos, Horváth Mihály és Gyarmathy Miklós voltak.

¹⁷ Igaz, hogy nagy mulasztás történt a régi gazdaság körül. Több évre nem voltak rendes számadások beadva, az erdőüzletet és a pénztári kezelést kivéve.

¹⁸ IgTanLvt Közgyűlés 1874/71.

¹⁹ IgTanLvt Közgyűlés 1874/ 65. 2.

az anyagi ügyeket kellett rendeznie.²⁰ Hogy ez a vizsgálóbizottság pontos és szigorú munkát tudjon végezni, a közgyűlés kinevezett még két tagot: Szentkirályi Gábort és Szabó Ádámot.²¹

Ugyanezen a közgyűlésen hangzott el párhuzamosan Tisza László nagyenyedi egyházmegyei főgondnok részéről az az indítvány, ami az elkövetkezendő néhány évre elindította a teológiai szeminárium jövőbeli tantervének és helyszínének vitáját, melynek tétje a lelkészképzés Kolozsvárra költöztetése volt.²²

A közgyűlés felkérte a kollégium gondnokságát, vizsgálja felül, hogy mennyiben tud eleget tenni a „fontos hivatallal járó és nagy fáradtság arányában” megfelelő fizetés-emelésnek.²³

Az anyagi ügyek bonyodalmával párhuzamosan, más incidens is történt. Ismeretes, hogy év végén minden kollégiumnak kötelessége volt működéséről az Igazgatótanácshoz jelentést küldeni. A nagyenyedi Kollégium jelentéseit az 1872/73, 1873/74-es évre többszöri felszólítás után sem terjesztették fel az Igazgatótanácshoz, annak ellenére, hogy Garda József igazgató bélyegzői számokkal bizonyította felküldésüket.²⁴

A következő év közgyűlése „önfeláldozó, pontos, szorgalmas működésükért hálás köszönetét nyilvánítja” nekik a jegyzőkönyv alapján.²⁵ A közgyűlés érdemeik alapján Zeyk Józsefet és gróf Bethlen Gézát beiktatta az enyedi kollégium rendes gondnoki tisztségébe.²⁶ Szintén e gyűlés hozta azt a határozatot, mely szerint a kollégium vagyonának kezelését ezután a gondnokokra és a gazdagondnokokra bizzák. Az anyagi ügyek felett rendelkező gondnokságnak csak a rektor s a jegyző professzor lesz a tagja. A többi tanárt kizárják a gondnokságból.²⁷

A leköszönő directorium közgyűlésnek tett jelentése szerint a Kollégium vagyoni ügyei rendeződtek, és máris 8 000 forintra több a jövedelme, mint a régi inspector-professzori kormányzás alatt.²⁸ Amint később kiderült a közgyűlési bizottság nem számadások, hanem csak felületesen összeállított jelentések alapján referált, a közgyűlés pedig anélkül, hogy hiteles okmányt látott volna, örömmel vette tudomásul a gyarapodást.

A nevezetes közgyűlés meghatározta a gazda-gondnoki feladatot is: „a gazda-gondnok a nagy-enyedi főtanoda összes vagyonának közvetlen felelős kezelője, s ha intéző, vagy ellenőrző kötelességének mulasztásából a főtanoda vagyonát, jövedelmét megkárosítja: első

²⁰ IgTanLvt Közgyűlés 1874/ 65. 2.

²¹ IgTanLvt Közgyűlés 1874/65. 1.

²² BUZOGÁNY Dezső: A Kolozsvári Református Theológiai Fakultás létrejöttének rövid története. In: *Akik jó bizonyosságot nyertek. Kolozsvár, 1996. 6.*

²³ IgTanLvt Közgyűlés 1874/71. 6.

²⁴ IgTanLvt Közgyűlés 1874/1042

²⁵ IgTanLvt Közgyűlés 1875/72.

²⁶ IgTanLvt 1875/631.

²⁷ IgTanLvt Közgyűlés 1875/30.

²⁸ IgTanLvt Közgyűlés 1875/72.

helyen fizetésének kétszeresét tevő jelzálogi biztosítéka, második helyen minden vagyona erejéig minden okozott kárért felelősséget, kártérítési köteleiséget vállal.”²⁹

A következő évben, az 1876-os közgyűlést megelőzően a sajtó és főként a *Magyar Polgár* több cikkében is szellőztetni kezdte a nagyenyedi Kollégium immár nyilvánosságra jutott anyagi hiányosságait. Arról is írtak, hogy a Kollégium anyagi szempontból a csőd szélére jutott; 1874 óta évenkénti 25-28 ezer forint deficittel működik; sok kölcsönt vett fel 12-15%-os kamattal, és mindennek ellenére nem képes a tanügyi kiadásokat fedezni.

A meglepő fordulat az 1876-os közgyűlésen történt. A gondnokság felterjesztéssel élt a gazdagondnoki fizetés emelésére azzal a megjegyzéssel, hogy ezenkívül a kollégium még más kiadást is eszközölhet, hisz a „vagyoni viszonyok megengedik.”³⁰ A közgyűlés már majdnem beleegyezését adta, amikor kiderült, hogy sem az igazgatótanács, sem az enyedi gondnokság nem ismeri a Kollégium valós vagyoni helyzetét. Ezzel a megállapítással kapcsolatosan felszínre kerültek a pénzügyek, de mivel nem szerepelt a közgyűlés tárgysorozati pontjai között, a kérdést elnapolták. A gondnokság visszavonta a gazdagondnok fizetés-emelési kérelmét; Zeyk Károly bevallotta, hogy nagy a deficit, de biztosította az épp Nagyenyeden gyűlésező közgyűlést, hogy „apadóban van a deficit”, és a következő év közgyűléséig remélhetőleg rendeződik a helyzet.³¹

Feltehetően maga az Igazgatótanács sem ismerhette a Kollégium vagyoni helyzetét, amennyiben javasolta az említett fizetés-emelést. Az történt ugyanis, - mint már korábban erről említést tettünk, - hogy az Igazgatótanács 1872-től felszólítások után sem kapott semmiféle kimutatást. A mulasztásért pedig még az 1876-os közgyűlésen sem vonták felelősségre Bogdán Lajos gondnokot, bíztak Zeyk Károly ígéreteiben, s vártak a következő év közgyűléséig. Azonban addig újabb váratlan fordulat történt, nevezetesen, hogy a nagyenyedi *Egyházi és Iskolai Szemle* sajtóháborút kezdett Bogdán Lajos ellen, követelve, hogy számoljon el a Kollégium vagyonáról.

Az enyedi ügy első erdélyi megszellőztetése a *Szemle* 1876. évi 28. számában történt. Ennek *Lapszemle* c. rovata közölte a debreceni *Evangéliumi protestáns lap* cikkét, amelynek írója tudni akarta „kik és mi módon juttatták az egykor virágzó enyedi kollégiumot a bukás szélére?”, s elvárta, hogy „minden tisztán és leplezetlenül adassék elő.”

A *Szemlével* szembeszállt a kolozsvári *Protestáns Közlöny*, ahol cikkek sora jelent meg Bogdán Lajos védelmében, aki a lap egyik patrónusa volt.³²

A sajtó hatására az Igazgatótanács is intézkedésbe kezdett. 1877. január 28-i ülésén hosszas vádiratot fogalmazott meg, mely szerint az enyedi gondnokság többszöri felszólításra sem küldött számadást és kimutatást a vagyoni ügyekről.³³ Sőt még az 1876. november

²⁹ IgTanLvt Közgyűlés 1875/16.

³⁰ IgTanLvt Közgyűlés 1876/64.

³¹ IgTanLvt Közgyűlés 1876/64.

³² SZÁSZ Béla: Központi igazgatásunk és még valami. „Erdélyi Protestáns Közlöny” (A továbbiakban EPK). 1876.

³³ IgTanLvt Közgyűlés 1877/54.

19-én hozzá intézett kérdésre sem felelt, hogy: van-e valami alapja a nyilvánosság terén emelt vádaknak, melyek szerint „a főtanoda tőkési és fekvőségei tetemes összegig csonkultak és elidegenítették?”³⁴ Felkérték a gondnokokat, hogy záros időn belül részletes jelentést terjesszenek az Igazgatótanácshoz.

Bogdán Lajos az Igazgatótanács e felszólítására sem készített semmiféle jelentést, mert abban bízott, hogy a felső testületekben sok pártfogója van.³⁵ Végül március 11-én az Igazgatótanács kézbe vehette a számadást, amelyről megállapította, hogy „keblileg ellátottaknak nem tekinthetők”, és vissza is küldte, kérve annak újra elkészítését. Az 1877. március 4-én felterjesztett kimutatások és számadások alapján végre elhangzott, hogy „minden tartózkodás nélkül jelzik, hogy a tanoda bevételeiből, annak kiadásait nem lehet fedezni.. 1877-re a bevétel átlagosan 52 902 - 64 201 Ft, a kiadás pedig 81 660 Ft. De a számadásokból csak az 1874. évi pénztárnoki s a „helyesnek talált” gazdagondnoki számadást terjesztették fel. Mindennek ellenére a gondnokság azt jelentette, hogy az 1872-1874-es számadásokat az illetékesek ellenőrizték, és semmi különös figyelemre méltó észrevételt nem tettek velük kapcsolatban.

A gondnokság azonban már április 8-án azt jelentette, hogy 1872-ben 10 000 Ft vasúti kisajátítási összeget fizetett be, de a pénztári naplóba és számadásokba sem abban az évben, sem a későbbiekben nem vezették be. A sikkasztást magára vállaló pénztárnok, Kiss Károly bíróság elé került. Ezt megelőzően május 6-án az Igazgatótanács is behívatta a pénztárnokot kihallgatás végett.³⁶ Május 10-én újabb fordulat történt, mert Straub Károly és Straub József részére három darab földre örök áron való eladás folytán biztosítási kérést adtak be elsőbbséggel, s így a Kollégium újabb kárt szenvedett. Tény, hogy 1876-ban peres ügyek költségei címen a kollégium 4 677 Ft-ot adott ki.³⁷

Az Igazgatótanács a gondnokság e felterjesztésére újabb vizsgálóbizottságot nevezett ki azért, hogy kiderítse, hova lett a 10 000 Ft,³⁸ és arra kötelezte az öttagú bizottságot, hogy a közgyűlésen számoljon be a nagyenyedi Kollégium helyzetéről.³⁹ A hiányos adatok alapján a

³⁴ Bogdán Lajos és a kuratórium minden tagja tudott a 10000 frt befizetéséről. 1875-ben éppen Bogdán Lajos számolt el véglegesen a vasúti társasággal, amikor a tanoda még kapott a régibb 10000 frt előleg kiegészítésére 7066 forintot.

³⁵ Ezzel kapcsolatosan érdemes megjegyeznünk, hogy Zeyk József gondnok hivatalosan átvizsgálta a gazdagondnoki számadásokat, és rendben találta azokat. Ezt a kuratórium is tudomásul vette. Később azonban kiderült az Igazgatótanács előtt, hogy oly ellentmondásokkal, képtelenségekkel teljes irka-firkát még soha sem készített számadó, s helyben nem hagyott számadás vizsgáló.

³⁶ Az ülésen a bíróságot is értesítették és május 12-én a telekkönyvi hivatalhoz benyújtották a biztosítási kérést 10000 Ft-ig a Kis Károly vagyonára.

³⁷ Bizonyára a perlekedések miatt nem vették észre, hogy a gazdagondnoki kaució nincs átírva a Bogdán úr birtokára.

³⁸ A bizottság tagjai: Gyárfás Domokos, Horváth Mihály, Gyarmathy Miklós, Szentkirályi Gábor és Szabó Ádám voltak.

³⁹ A bizottság 1873-mal kezdődően kereste a hibákat, de a világos tényt még sem tudta teljesen felderíteni. Azért nem, mert a hibákat és a hibást ott kereste, ahol a pénztárnok és Bogdán Lajos mutatta. Végül a

bizottság elkészítette a beszámolót, melyet a *Szemle* 1877. évi 25. és 26. száma teljes részletességgel közölte.⁴⁰

Az 1877. május 31-i közgyűlésen az Igazgatótanácsnak a bizottság jelentése alapján kellett megtennie a jelentést a nagyenyedi kollégium vagyoni állapotáról. A jelentés egy önváddal kezdődött, mely szerint az idő rövidsége miatt a bizottságnak nem volt ideje előterjesztését olyan részletességgel és biztos adatokra fektetni, mint azt kívánta volna. Anélkül, hogy a titkár bármit is hozzáfűzött volna, a következő javaslatokat terjesztette fel:

1. Az enyedi kollégiumban megszűnik a gazdaság házi kezelése; a birtok az erdők⁴¹ és a miriszlói fajszló kivételével haszonbérbe kerül.
2. A tanári terményfizetéseket pénzre váltják át.
3. Cipóra évenként bizonyos összeget fognak elkülöníteni, s az egyensúly helyreállításáig ez az összeg az alapítványok korlátain belül meg is szorítható.⁴²
4. Hogy a kollégiumnak mennyi lett az elmúlt három évi adóssága, az a kimutatásokból nem tűnik ki. De akármennyi is legyen az, törleszteni kell, sőt még a meglévő 42 000 forint úrbéri papírt is fordítsák az adósság törlesztésére; azonkívül az angol bankból is vegyék ki a 6 200 font arany sterlinget, amely 80 000 forintnak felel meg, és fordítsák az adósság visszafizetésére, a megmaradt összeget pedig itthon váltsák át tőkére, mert az itthoni fedezetek magasabbak.
5. A kamatokat szigorúan fel kell hajtani; a gondnokságot arra kötelezik, hogy ne engedjen meg három hónapot meghaladó késedelmet, hanem a kamattal hátralékost pereltesse be.
6. Amíg az egyensúly helyreáll, minden kiadást meg kell szorítani.
7. Részletes költségvetést kell készíteni, amelynek kereteit nem szabad túllépni.
8. Amennyiben a vingárdi birtoknak

pénztárnok, Kis Károly, bevallotta Gyárfás Domokosnak, hogy a 10 000 Ft-ot ő tulajdonította és költötte el. Maga a kivizsgálás is hatalmas összegbe került a Kollégiumnak.

⁴⁰ A bizottság az 1874-1877-es időszakról következő adatokról tudósított: 1873-ban az inspector-professori gazdálkodás utolsó évében még volt: bevétel 87 259 frt 22 kr.; kiadás 82 555 frt. 78 kr.; egyenleg 4 703 frt. 44 kr. Pedig már ekkor a 10 000 frt el volt sikkasztva. 1874-ben, amikor Bogdán Lajos vette át a gazdasági intézést a bevétel 63 038 frt.; rendes kiadás 75 641 frt.; hiány 12 603 frt. Rendkívüli bevétel 23 757 frt.; rendkívüli kiadás 6 340 frt. (Érdekességként jegyzendő meg, hogy ez az év az, amikor a 8 000 frt. plusz jövedelemről szólt Bogdán Lajos beszámolója, amiért a közgyűlésen dicséretet kapott.) 1875-ben a bevétel 55 112 frt.; kiadás 77 042 frt.; rendkívüli bevétel 38 933 frt.; rendkívüli kiadás 11 391 frt. Felvett kölcsön: 12 500 frtot, és intézte a vasúti kisajátítási pénzt. A kölcsön teljes összege így 30 037 frt. De mivel a zálogháznak a 22 000 frtra vissza kellett fizesse a 15%-os kamatot, ezért ismét kölcsönt vett fel a rendes kiadások fedezésére. Ugyanakkor 32 000 frtot kiadott a kölcsön úrbéri papírok 6%-ra.

⁴¹ A Kollégiumnak 1877-ben volt 11 041 hold termő birtoka, amelyből 6 030 hold erdő, a többi mezőgazdasági célokot szolgált. Nagyobb jövedelem forrást inkább az erdő jelentette. 1869-ben az erdő bruttó jövedelme 30 213 Ft, 1870-ben 31 245 Ft, 1871-ben 31 266 Ft, 1872-ben 29 414 Ft, 1873-ban 28 080 Ft. Az erdőre szánt kiadás évi átlaga 10 000 frt volt. Ez azt jelentette, hogy az erdőből évente tiszta haszon átlaga 18-20.000 frt volt. Az ötös bizottság kimutatása szerint a tiszta jövedelem a következőképpen alakult: 1874-ben csak 8 745 Ft, 1875-ben 3 555 Ft, 1876-ban 5 945 Ft. Tehát átlag 6 000 Ft volt a jövedelme.

⁴² A nagyenyedi iskolában naponként átlag 7-800 cipót osztottak ki a teológusoknak és szegény sorsú, de szorgalmas kollégistáknak. Ez nagyban elősegítette a tanulók étkezését és Kollégiumban maradásukat.

vevője akad, mivel a tanodától távol esik, megfelelő árban el kell adni, az árát pedig, mint elidegeníthetetlen földbirtoki tőkét kezeljük.⁴³

Amint a fentiekből kitűnik, az Igazgatótanács belső úton próbálta elsimítani a vagyon körüli hiányokat, mert magát is okolta a rendszertelen ellenőrzés miatt. A gyűlésen résztvevők azonban nem értették a felsorolt javaslatokat, és kérték a részletes kimutatást.

A részletes kimutatás alapján kiderült a kollégium valós anyagi helyzete: 1877-ben 115 544 forinttal volt kevesebb a pénzvagyona, mint 1872 végén. 1877-ben 20 473 Ft-tal több a bevárando kamathátralék, mint 1872-ben. Ha ezt is Bogdán Lajos javára írják, mégis 90. 071 Ft. apadás mutatkozik a pénzvagyonban. A tőkevagyon apadását a következőkben bonthatjuk le: adósság: 38 800 Ft, a birtokokból eladtak 10 300 Ft értékben, a vasúti kisajátítási pénz: 6 066 Ft, az adóhátralék: 6 000 Ft, 1877-re a deficit 38 758 Ft, melyet kölcsönökből kell fizetni. Ez tehát 99 924 Ft-ot tesz ki.

Összegzésként: a kollégium vagyona négy év alatt 189 995 Ft-tal apadt.

A fentiekből kitűnik, hogy az Igazgatótanács és a közgyűlés eltekintett ettől a hatalmas károsodástól, intézkedéseit pedig csak a jövőre nézve hozta.⁴⁴ Meglehető volt Tisza László véleménye, aki az 1874-es közgyűlésen nagy megdöbbenéssel vette tudomásul, hogy a „tanári gazdálkodás” alatt elkelt 10 000 Ft tőkének vehető úrbéri kötvény és a „még megmenthető aranyok megmentését” várták Bogdán Lajostól.⁴⁵ Ő volt az egyik szószólója annak, hogy az angol pénzt is az adósságra kell fordítani.

A viták során a közgyűlés kérdőre vonta az Igazgatótanácsot afelől, hogy volt-e tudomása arról, hogy a szóban forgó vingárdi birtokhoz tartozó erdőt örök áron eladták, holott arról a közgyűlés csak azon az ülésén szerzett tudomást és tárgyalt. A válasz szerint az Igazgatótanács tudott az ügyről, de az erdő nem tartozott az enyedi Kollégium törzsvagyonához, azt 6 000 forintért később vették, és jó alkalom kínálkozott az eladásra 10 000 Ft-ért.⁴⁶ A Kollégium pénztárából eltűnt 10 000 Ft-ról is megkérdezték az Igazgatótanácsot. A válasz pedig az volt, hogy Kiss Károly pénztárnok ellen bírósági eljárás folyik.⁴⁷

A közgyűlés tagjai felháborodásukat fejezték ki, és kijelentették, hogy az Igazgatótanács nem elégedhet meg azzal, hogy egyszerűen csak tudomásul veszi a Kollégium anyagi összeomlását. Székely János kézdivásárhelyi lelkész azt indítványozta, hogy a közgyűlés mondja ki, hogy „a bérrendszer behozatalával a gazdagondnokság megszüntetetik.”⁴⁸ E vélemény nagy felháborodást keltett Bogdán pártolói részéről, akik azzal érveltek, hogy a

⁴³ IgTanLvt Közgyűlés 1877/54.; 1877/61.

⁴⁴ Tudniillik: elrendelte a birtokok haszonbérbe adását, meghagyta, hogy az adósságokat a gondnokság úrbéri kötvényekkel és az angol bankban levő pénzzel fizesse ki.

⁴⁵ IgTanLvt Közgyűlés 1874/69.

⁴⁶ IgTanLvt Közgyűlés 1877/59.a.

⁴⁷ IgTanLvt Közgyűlés. 1877/59. b.

⁴⁸ IgTanLvt Közgyűlés 1877/62.

gazdagondnok pert indít a közgyűlés ellen, ha hivatalát megszüntetik.⁴⁹ A közgyűlés végül is Szikszai Lajos indítványát fogadta el, mely szerint, amennyiben haszonbérbeadást fognak bevezetni, az Igazgatótanácsnak lesz a feladata a házi javak kezelése. A haszonbérlok mikénti gazdálkodásáról, a haszonbérbe adott tárgyak felügyelete és ellenőrzése felől a Kollégium gondnokságát fogják meghallgatni, akik a közgyűléshez fogják véleményüket benyújtani.⁵⁰

Az indítványt a közgyűlés visszavonta, és Bogdán gazdagondnoknak haladékot adott 1878. április 1-ig a vagyoni helyzet tisztázására. A közgyűlés az Igazgatótanácsot bízta meg, hogy a károsodás okait nyomozza ki, és intézkedjen az időközben adódó ügyekről. Amennyiben az Igazgatótanács Bogdántól nem kap kielégítő feleletet, úgy a „maga felelőssége mellett, közigazgatásilag” hivatalától felfüggeszti, s az „egyházi bíróság előtt” pert indít ellene.⁵¹

Azért, hogy a jövőre nézve a kollégiumokban bármiféle vagyoni zűrzavart elkerüljenek, elhatározták a három évenként történő ellenőrzést.⁵² Kérték, hogy az Igazgatótanács háromtagú bizottságot nevezzen ki, akiknek kötelességük három évenként minden kollégium anyagi hátterét felülvizsgálni, és arról a kerületi közgyűlésnek beszámolni.⁵³

A vagyoni vitába aktívan bekapcsolódott a sajtó is. A *Protestáns Közlöny* szerkesztője, 1877. 10. számában azt ígérte, hogy „mihelyt tények által lesz constatálva, hogy Bogdán Lajos működése a Bethlen-tanoda romlására vezet”, nyíltan fog ellene fellépni, anélkül, hogy bármit is elsimítana.

Az *Egyházi és Iskolai Szemle* pedig, amely a Bogdán elleniek táborát képviselte, arról írt, hogy remélhetőleg az Igazgatótanács igazságosan fogja végezni a kötelességét, annál is inkább, mert „vagyoni ügyekben tud szigorú lenni, ha akar a mi kormányunk.”⁵⁴ Kártérítést vártak el a rosszul gazdálkodótól: „Ha valahol helye van a kártérítés követelésének: itt bizonyára van! A kegyes alapítók minden filléréért felelős az egyházkerület az országnak, s felelős az enyedi tanoda jövőjéért a nemzetnek!”⁵⁵

⁴⁹ Senki nem vette komolyan ezt, de annyian pártolták még Bogdánt, hogy az esetleges szavazásnál az indítvány kevés szavazatot kapott volna.

⁵⁰ IgTanLvt Közgyűlés 1877/62.

⁵¹ IgTanLvt Közgyűlés 1877/62.

⁵² Azért, hogy az évenkénti számadásokat az ilyentől megkülönböztessék, ezeket általános számadásnak nevezték el. Példa erre a kolozsvári Kollégium általános számadása. IgTanLvt Közgyűlés 1879/28.; 1879/1389.

⁵³ IgTanLvt Közgyűlés 1877/52.

⁵⁴ EISz. 1877. 339-341. Ezzel az elvárásával kapcsolatosan írták le azt, hogy egy egyházközségnek tőkevagyonából az esperes beleegyezésével, de igazgatótanácsi engedély nélkül használtak fel 200 frtot templom építésre. Az Igazgatótanács azt határozta, hogy az illető esperes és a presbitérium fizesse vissza a községnek a 200 frtot. „Ezen szigornak mennyivel nagyobb helye van a Bethlen tanodánál!”

⁵⁵ EISz. 1877. 339-341.

Semlegesség álláspontjáról, tények bemutatásával tárgyalta az enyedi szomorú eseményeket a *Protestáns Egyház és Iskolai Lap*.⁵⁶

Az Igazgatótanács 1877 őszén ez ügyben tett intézkedése annyiban merült ki, hogy Szabó Ádám számvevőt arra kérték, hogy néhány kérdéses személyt vizsgáljon felül, akik esetleg a sikkasztásban részesek voltak. Így többek között: Kiss Károly pézstárnokot, Kovács Gyulát, Szabó Samut és Tarár Sándort, akikre a földbirtokok kezelése volt bízva. De a számvevő semmi érdemlegeset nem tudott kideríteni és felterjeszteni.⁵⁷

Az adósságok törlesztésének kimutatását az Igazgatótanács a közgyűlés által is megbízott bizottságtól rendszeresen kérte és ellenőrizte.⁵⁸

Miután Bogdán Lajos 1878. április 1-i határidőig sem készült el a kollégium anyagi kiadásának a kimutatásával, a Nagyenyedi Református Egyházmegye közgyűlése is bekapcsolódott az ügy tisztázásába. Az egyházmegye eddig elzárkózott minden véleménynyilvánítástól, arra hivatkozva, hogy az Igazgatótanács illetékes az ügy felülvizsgálására. Mivel azonban azt tapasztalta, hogy a kivizsgálás területén nem történt újabb lépés, kötelességének látta a közgyűléshez fordulni, amelyhez az 1878. április 25-i egyházmegyei közgyűlésen indítványt fogalmazott meg.

Az indítványban az enyediek felháborodásukat fejezték ki afelett, hogy az Igazgatótanács nem jár el igazságosan Bogdán Lajos gazdagondnok ügykezelésének felülbírálásában. Az elmúlt évben olyan döntések elé állították a közgyűlést, amelyről az kellőképpen nem volt tájékoztatva. A kollégiumot ért „deficitek fedezésére nagy mennyiségű tőkék vonattak be” és nagy adósságba keverték a mindig jó anyagi állapotban lévő Kollégiumot. Sőt, annak ellenére, hogy tiltott volt a gazdagondnoknál a készpénz tartása, Bogdán Lajos megengedhette, hogy 50–60 000 forintot pénztáron kívül kezeljen, és az összegről egyáltalán nem tudott elszámolni. Felháborodásukat fejezték ki az Igazgatótanács álláspontjával szemben, azzal kapcsolatosan, hogy az ötös bizottság megállapításait egyszerűen „superáltaknak jelentette ki,” annak ellenére, hogy a bizottsági jelentésben nyíltan állt a tény, hogy: „a felterjesztésből csaknem minden tárgyi bizonyíték és minden okmány hiányzik.” Úgyszintén elmarasztalták az Igazgatótanácsot azért, hogy az adósság kifizetésének kiegyenlítésekor, ahelyett, hogy a gazdagondnokot felelősségre vonták volna, csak annyit nyilatkoztak, hogy az Igazgatótanács „örömmel értesül” arról, hogy megszűnik a gazdagondnoki pénzkezelés.⁵⁹ Az enyediek nyilatkozatuk végén kérték a közgyűlést, hogy az elszenvedett kárért büntessék meg a vétkeket részrehajlás nélkül, és kényszerítsék őket kártérítés fizetésére.⁶⁰

⁵⁶ Az erdélyi evang. Reform. Egyházkerület Kolozsvártt, folyó évi május 28.-június 2-án tartott közgyűlése. *PEIL*. 1877. 785-790.

⁵⁷ *IgTanLvt* 1877/1167.; 1877/1137.

⁵⁸ *IgTanLvt* 1878/79.

⁵⁹ *IgTanLvt* 1878/877

⁶⁰ Az igazságos kivizsgálást az enyediek már korábban is kérték a sajtóban. LÁSD BÁNFFY Béla: Felhívás az egyházkerületi közgyűlés tagjaihoz. *EISz*. 1878. 357-360.; HEGEDŰS Lajos: Indítvány, mely tétetett a n-enyedi egyházmegye közgyűlésén. *EISz*. 1878. 288-292.

A közgyűlés nem tudta az enyediék kérését orvosolni, arra való hivatkozással, hogy még folytak a bírósági tárgyalások. Az Igazgatótanács kérte a gyulafehérvári bíróságot, hogy mielőbb hozzon ítéletet a gyanúsítottakkal kapcsolatban. Erre a sürgetésre a gyulafehérvári királyi törvényszéktől azt a jelentést kapta, hogy az eljárás még mindig folyamatban van.⁶¹

A nagyenyedi Kollégium anyagi helyzetének tisztázását a következő években is elnapolták. Feltehetően az Igazgatótanács felelősnek érezte magát azért, hogy nem ellenőrizte kellőképpen a vagyoni helyzetről beérkezett kimutatásokat. De az is feltehető, hogy Bogdán Lajos támogatóinak sem állt érdekében a kárpótlás kiegyenlítése. Szintén elgondolkodtató az a tény, kinek állt volna érdekében a Kollégium igazgatósága által, pontos bélyegzési adatok hitelesítése mellett, a nagyenyedi kollégium kimutatásának eltüntetése, melyet az Igazgatótanács több ízben is bekért.⁶²

A sajtóban tovább gyűrűzött az anyagi veszteséget felelősök kiderítése és felelőségre vonása.⁶³ A nagyenyediek elsősorban az öttagú gondnokság ellen emelték fel szavukat, hisz addig, amíg a nagyenyedi tanárok feleltek a kollégium vagyoni ügyeiért, az rendszerben volt, sőt gyarapodott, de az új gazdagondnoki rendszer bevezetésével megszűnt a felelősségtudat.⁶⁴ A kollégiumi tanárok is síkra szálltak, mindenek előtt Zeyk József algondnok ellen. Azzal vádolták, hogy kellő időben nem vizsgálta felül a vagyoni helyzetet és pártfogásába vette Bogdán Lajost.⁶⁵ Megvédték a nagyenyedi gyanúsítottakat: Szabó Ferencet, aki Szabó Sámuel kolozsváritanár testvére és Kovács Gyulát, aki Kovács Ödön nagyenyedi tanár testvére volt.⁶⁶

Lőte Lajos, a kollégium egyik gondnoka panaszkodott a *Protestáns Közlönyre*, hogy a vagyoni ügyvel kapcsolatos hozzájuk beküldött cikkéből szándékosan hagytak ki részeket, amelyek a fent említettek tisztázását szolgálták volna.⁶⁷ A *Protestáns Közlöny* véleménye inkább amellett szól, hogy nem a gazdagondnokot, hanem a nagyenyedi tanárokat kell elsősorban felelőségre vonni az anyagi veszteséget,⁶⁸ azért, mert már az 1874-ben történt átadás-kor a jegyzőkönyvek nem voltak hitelesek.

⁶¹ IgTanLvt 1879/658.

⁶² Gyakran megtörtént, hogy az Igazgatótanács részéről írt levelek is eltűntek, amiért a nagyenyedi postamestert, Nagler Frigvest hibáztatta. A postamester az EISz-ben próbálta tisztázni magát a *Kelet* 1878. 105. számában megjelent rágalommal szemben. EISz. 1878. 339.

⁶³ Adalék a Nagy-Enyedi Bethlen-tanoda vagyonával üzőtt négy évi gazdálkodás történetéhez. Különlenyomat az EISz-ből. Kolozsvár, 1878.

⁶⁴ KOVÁCS Ödön: Ama híres négy évi gazdálkodás. EISz. 1878. Különlenyomat. 3-13.

⁶⁵ HEGEDŰS János: Védekezés Zeyk József algondnok úr ellen. EISz. 1878. Különlenyomat, 13-23; Egy kálvinista: Négy évi gazdálkodás a nagy-enyedi főtanoda vagyonával. EISz. 1878. 206-213; 221-226; 240-245.

⁶⁶ SZABÓ Sámuel: Szerezzünk kártérítést a Bethlen-tanodának. EISz. 1878. 327-336.; 345-353; 365-374.

⁶⁷ LŐTE Lajos: Nyilatkozat. EISz. 1878. Különlenyomat. 1-3.

⁶⁸ „Négy év gazdálkodás” EPK 1878. 484.

A Kollégium 1879-i költségvetését a közgyűlés állapította meg. Az Igazgatótanácshoz felterjesztett kollégiumi jelentéssel együttbeérkezett az a felterjesztés is, amelyben Bogdán Lajos lemondott a gazdagondnoki tisztéről. Nagy Péter püspök indítványára a közgyűlés a Bethlen-kollégium vezetőségét bízta meg a vagyoni ügyek intézésével.⁶⁹

Az anyagi csődhelyzet dacára, - amelynek tisztázására soha nem került sor,- a Kollégiumnak sikerült anyagi helyzetét ismét rendbe hoznia. 1882-ben korszerűsítési tervük jóváhagyása végett folyamodhattak az Igazgatótanácshoz.⁷⁰ A tervezett 62 000 Ft-os költségvetés teljesítéséhez nagyobb kölcsönöket kértek.⁷¹ Erre most meg is volt a lehetőség, hisz az 1881-es nemzeti zsinat létrehozta a református egyház országos közalapját, és ennek segítségével Erdély egyházai és iskolái javíthattak anyagi helyzetükön. Az 1883. évi XXX. tc. alapján a kollégiumok és tanárok államsegélyben részesültek. Az egyház a támogatás következtében fokozottabban érezte, hogy nagyobb hangsúlyt kell fektetnie a lelkipásztorok és a tanárok nevelésére.⁷²

Amíg az enyedi kollégium anyagi helyzetéről folyt a fergeteges vita, addig Kolozsváron létrejött, és megerősödött a Ferencz József Tudományegyetem. E két tény merőben befolyásolta az elkövetkezendő két évtized újabb dilemmáját, amelyben túl az enyedi anyagi csődön, a cél a református lelkészképzés Kolozsvárra költöztetése lett. A vita végleges lezárása eredményeként, 1895-ben a lelkészképzés végérvényesen Kolozsvárra került át.

⁶⁹ IgTanLvt Közgyűlés 1879/54

⁷⁰ IgTanLvt 1882/179.

⁷¹ Uo.

⁷² NAGY Géza: *A Kolozsvári Református Theológiai Fakultás története*, Kolozsvár, 1995. 19-20.